

AKADEMIK LITSEYLARDA MORFOLOGIYA BO'LININI O'QITISHNING NAZARIY ASOSLARI

Jo'rayeva Mohigul Baxtiyor qizi

BuxDPI tayanch doktoranti

mohiguljurayeva95@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada akademik litseylarda morfologiya bo'linini o'qitishning nazariy asoslari haqida fikr yuritiladi. Bunda Buxoro viloyatida faoliyat olib borayotgan akademik litseylarda ona tilini fanini o'qitish uchun yaratilgan fan dasturlari asos qilib olindi. Bundan tashqari, o'zbek tilidagi so'z turkumlari va ularning o'ziga xos leksik, grammatik xususiyatlarini o'quvchilarga kengroq va yanada osonroq, zamonaviy metodlar orqali yetkazib berishga harakat qilindi. Bugungi kunda respublikamizda ta'lim tizimining muhim bo'g'inlaridan biri hisoblangan akademik litseylarda o'qitilib kelinayotgan ona tili fanining morfologiya bo'lini o'qitilishi jarayoniga yangilik kiritishni maqsad qildik.

Annotation. This article reflects on the theoretical foundations of teaching the morphology Department in academic lyceums. This was based on the science programs created to teach the subject of his native language in the academic lyceums operating in the Bukhara region. In addition, efforts were made to deliver word categories and their distinctive lexical, grammatical features to readers through broader and more accessible, modern methods. Today we aim to innovate in the process of teaching the morphology Department of native language science, which is being taught in academic lyceums, which are considered one of the important links of the educational system in our republic.

Kalit so'zlar. Akademik litsey, morfologiya, o'quv dasturi, metod, metodik tahlil, ona tili fani, so'z turkumlari.

Akademik litseylar – ta'lim tizimining o'rta maxsus o'quv yurti bo'lib, bunday o'quv yurtlariga Respublikamizda 1997-yilda qabul qilingan “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” va “Ta'lim to'g'risida”gi qonunga muvofiq umumiy o'rta ta'lim maktablari (9-sinf)ni tugatgan o'quvchilar qabul qilinadi. Ta'lim muddati 2 yil bo'lib, akademik litseyni tugatgan bitiruvchilarga o'rta maxsus ma'lumot beriladi. Ikki yillik o'qish davrida litseylar o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini jadal o'stirishni, ularning chuqur, tabaqalashtirilgan va kasb-hunarga yo'naltirilgan bilim olishlarini ta'minlaydi. Akademik litseyda o'quvchilar o'zlari tanlab olgan ta'lim yo'nalishi bo'yicha bilim saviyalarini oshirish hamda fanlarni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus bilim olish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Akademik litsey bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan [diplom](#) beriladi va u ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallagan ixtisoslik bo'yicha ishlash imkoniyatini beradi [O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2000: 251-252].

Hozirgi paytda Buxoro viloyatida 4 ta akademik litsey faoliyat olib bormoqda. Bular:

1. Buxoro muhandislik-texnologiya instituti akademik litseyi.
2. Buxoro davlat tibbiyot institutiga qarashli akademik litsey.
3. Ichki ishlar vazirligi Buxoro akademik litseyi.
4. Buxoro davlat universiteti qoshidagi Qorako'l akademik litseyi.

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti akademik litseyida xorijiy tillar (3940001) hamda aniq fanlar (3910004) tayyorlov yo'nalishlari uchun ta'lim muassasasidagi ishchi o'quv rejada ona tili faniga ajratilgan soatlar miqdori: o'quvchining umumiy yuklamasi 540 soat, shu jumladan, mashg'ulot turlari bo'yicha ajratilgan soatlar 360 soatni tashkil etadi. O'zbek tilining morfologiya bo'limini o'qitish uchun 22 soat ajratilgan.

Buxoro davlat tibbiyot institutiga qarashli akademik litseyda esa ona tili fanidan 1-kurs tabiiy va aniq fanlar yo'nalishlari uchun taqvimiy rejada: 1- va 2-yarim yillik

uchun jami 72 soat, shundan 36 soat nazariy, 36 soat amaliy mashg'ulot uchun ajratilgan. Belgilangan rejaga asosan 2-jarayonda morfologiya bo'limini o'rgatish uchun 12 soat nazariy mashg'ulot soati ajratilgan.

Bizning tadqiqot ishimizda ona tili fanining morfologiya bo'limini o'quvchilarga kengroq va yanada osonroq, zamonaviy metodlar orqali yetkazib berish maqsad qilingan. Fanni o'quvchilarga chuqurroq o'rgatish uchun raqamli texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalangan holda tushuncha berib boriladi. Ayni paytda akademik litseylarda ona tili fanini o'qitish uchun o'quv qo'llanma, darslik va kitoblar yetarli emas, shu sababdan pedagog xodimlar va o'quvchilar uchun qulaylik yaratish maqsadida ilmiy ishimizda akademik litseylarda o'qitiladigan ona tili fanining bir qismi bo'lgan so'z turkumlariga e'tiborimizni qaratdik. Dars jarayonida o'quvchining ko'proq ma'lumotga ega bo'lishi hamda shu ma'lumotlardan kengroq foydalanishi keyinchalik oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida ham asqotadi. Morfologiya yunoncha *morphe* – shakl, *logos* – fan, ta'limot degan ma'noni anglatadi. Tilshunoslikda morfologiya atamasi ikki keng tushunchani ifodalaydi, ya'ni birinchisi – tilning morfologik qurilishi bo'lsa, ikkinchisi – so'z shakllari haqidagi ta'limotdir. Birinchi ma'nosida obyektни anglatasa, ikkinchi ma'nosida tilshunoslikning shu obyektни o'rganuvchi bo'limini bildiradi. O'zbek tilida mavjud 12 ta so'z turkumi 3 ta katta guruhga bo'linadi:

- 1) mustaqil so'z turkumlari;
- 2) yordamchi so'zlar;
- 3) oraliqdagi sozlar (alohida olingan so'zlar).

Morfologiya so'z turkumlari, ularga xos grammatik ma'nolarni, har bir turkumga xos grammatik kategoriyalar, bu kategoriyalarni yuzaga keltiruvchi grammatik shakl va grammatik ma'nolarni o'rganadi. Til tizimdan iborat bo'lganidek, uning morfologiyasi ham o'ziga xos tizimni tashkil etadi. O'z navbatida, morfologik tizim ham o'ziga xos kichik tizimlardan tashkil topadi. Ulardan har birining mohiyati yoritilishi bilan, tilning

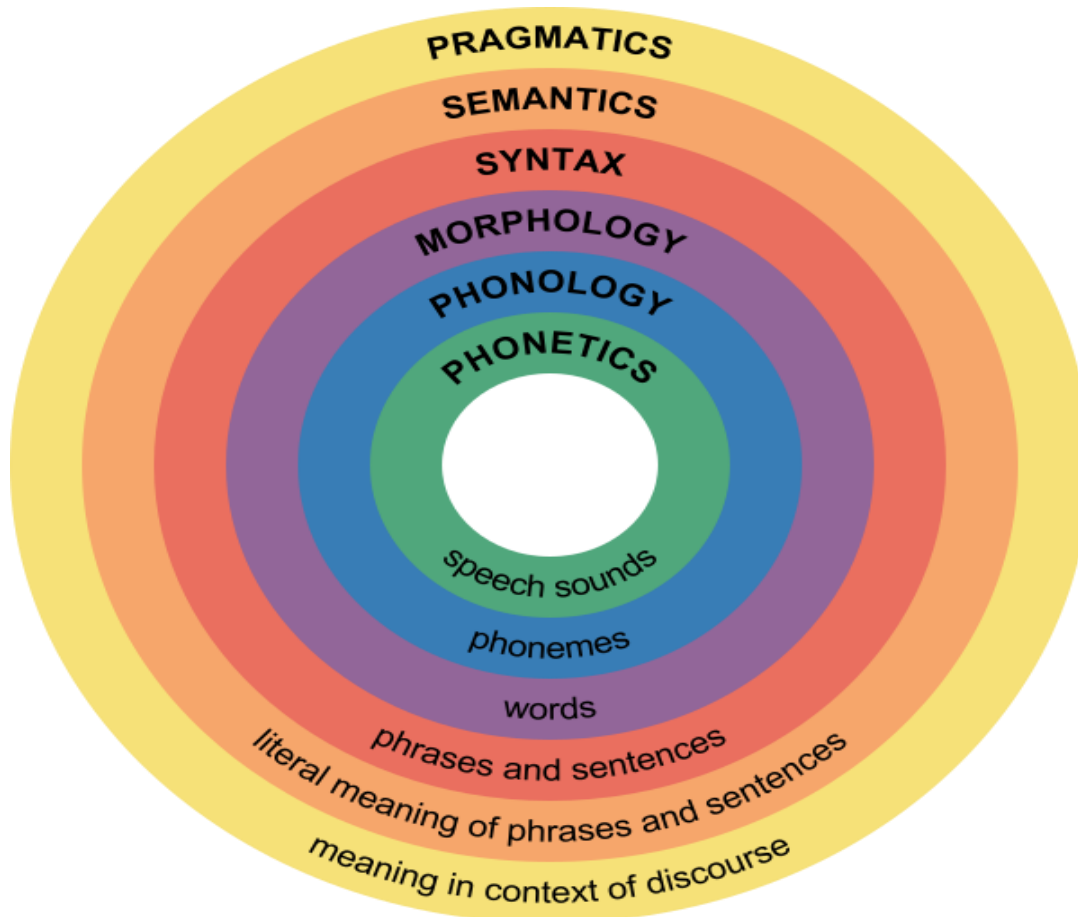
morfologiyasi yaxlit holda, tizim sifatida o'rganiladi. Har bir so'z turkumiga xos ichki tizim (tizimcha)larni shu turkumga xos morfologik kategoriyalar tashkil etadi. Morfologik kategoriyalar so'z turkumiga xos ma'lum bir hodisaga oid umumiy va xususiy ma'nolar va bu ma'nolarni ifodalovchi so'z shakllari birligidan iborat bo'ladi. Ana shu so'z shakllari va ularga xos umumiy va xususiy ma'nolar yoritilishi bilan muayyan morfologik kategoriyalarning mohiyati belgilanadi. Boshqacha aytganda, morfologik tizim ichidagi ichki tizimlardan birining mohiyati belgilanadi. Masalan, fe'lning zamon kategoriyasi fe'l morfologiyasida alohida tizimni tashkil etadi. Shuning uchun fe'lning zamonlariga nisbatan "fe'l zamonlari tizimi" degan ibora ham qo'llanadi. Fe'lning zamon kategoriyasi, zamon tizimining mohiyati shundan iboratki, zamon shakllarining barchasi harakatning nutq vaqtiga (nutq momentiga) munosabatini bildiradi. Bu – zamon shakllarining barchasi uchun umumiy bo'lgan xususiyat. Shu bilan birga har bir zamonga oid fe'l shakli (shakllari) o'ziga xos xususiyatga ega. Masalan, o'tgan zamon shakllari harakatning nutq vaqtigacha, hozirgi zamon shakllari harakatning nutq vaqtida, kelasi zamon shakllari harakatning nutq vaqtidan keyin bajarilishini bildiradi. Fe'l zamon shakllariga xos ana shu umumiy va xususiyliklar zamon kategoriyasining, fe'l zamonlari tizimining mohiyatidir. Demak, fe'l turkumiga oid har bir morfologik kategoriyaning mohiyatini aniqlash bilan fe'lning morfologik tizimi yoritiladi [O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2000: 12 jild].

Tilshunoslikda morfologiya so'zlar, ular qanday tuzilishi va shu tildagi boshqa so'zlar bilan bog'liqligi haqidagi fan. Shuningdek, morfologiya so'z turkumlari, intonatsiya, urg'u va kontekstda so'zlarning talaffuzi va ma'nosini o'zgartirish yo'llarini ham o'rganadi. Morfologiya so'zlarning qo'llanilishiga ko'ra tillarni tasniflaydigan morfologik sinflarga ajratish tizimidan, shuningdek, so'zlar va ularning til lug'atini qanday tashkil etishini o'rganuvchi leksikologiyadan farq qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, fonologiya va orfografiyadagi o'zgarishlarning mavjudligi morfologik murakkab so'zlarni tushunishni qiyinlashtiradi, uning yo'qligi esa osonlashtiradi. Morfologik murakkab so'zlarni tushunish ular asosiy so'zni o'z

ichiga olganda osonroq bo'лади [Wilson-Fowler E.B., Apel K., 2015: 32]. Morfemalarda sodir bo'ladigan tovush o'zgarishlari bilan maxsus shug'ullanadigan fan bu – morfofonologiyadir.

Qadimgi hind morfologik tahlilining tarixi tilshunos Paniniga borib taqaladi, u sanskrit morfologiyasining 3959 qoidasini Astādhyāyī matnida grammatikadan foydalangan holda tuzib chiqqan. Yunon-rum grammatik an'anasi ham morfologik tahlil bilan shug'ullangan. Arab morfologiyasidagi izlanishlar, jumladan, Ahmad Ali Mas'ud Marah Al-Arwahning bu boradagi qarashlari milodiy 1200-yillarga borib taqaladi [Beard Robert, 1995: 433]. “Morfologiya” atamasi 1859-yilda Avgust Schleicher tomonidan tilshunoslikka kiritilgan.

Yuqoridagi diagrammada lingvistik tuzilmaning asosiy darajalari tilshunoslik, tillar bo'ylab va tillar ichida tahlil qilish asosida tuzilish darajalarini belgilaydi, hisoblash tilshunosligi esa matn ma'lumotlariga strukturani belgilash usullarini taqdim etadi.

Rasmda ko'rsatilganidek, bu yerda qo'llaniladigan asosiy tuzilish darajalari fonologik, morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik (yoki nutq) darajasidir.

Fonologik daraja tildagi lingvistik mazmunni bildiruvchi tovushlarning tuzilishi bilan shug'ullanadi.

Tilning morfologik darajasi – so'z qismlariga ma'no berishi mumkin bo'lgan daraja va morfemalarning (so'zlarning eng kichik ma'no elementlari) so'z yasash uchun qanday birikishini tavsiflovchi daraja.

Tuzilishning sintaktik darajasi gapning tuzilishiga, ya'ni so'z turkumlari va ularning grammatik gap hosil qilish tartibiga bog'liq.

Jumla tuzilishining semantik darajasi hisoblash va xulosa chiqarish hamda boshqa mantiqiy operatsiyalarni qo'llab-quvvatlovchi tasvirlash darajasi sifatida aniqlanadi [James J.Thomas and Kristian A.Cook, 2005: 190].

Xulosa qilib aytganda, akademik litseylarda ona tili fanining morfologiya darslarida guruh muhokamasi va amaliy mashqlar orqali faol ishtirok etish o'quv natijalarini oshiradi. Talabalarning savollarini rag'batlantirish tanqidiy fikrlashni va bilimlarni egallashni rivojlantiradi. Xorij tajribasidan hamda interfaol metodlardan kengroq foydalanish, noodatiy darslar tashkil qilish, Yangi O'zbekistonimizning yangi pedagoglarining yangi qirralarini ochib beradi. Haqiqiy hayotiy misollarni kiritish mavzuni o'zaro bog'liq qiladi. Ushbu soha o'quvchilarning faolligini va murakkab lingvistik tushunchalarni tushunishni kuchaytiruvchi ilg'or texnika va texnologiyalarni o'zida jamlagan holda rivojlanmoqda. Morfologiyani o'qitishning kelajakdagi yo'nalishlari o'quv strategiyalari va o'quv dasturlarini ishlab chiqish uchun kognitiv fan va tilni o'zlashtirish bo'yicha tadqiqotlarni chuqurroq integratsiyalashni o'z ichiga oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. B. To'xliyev, M.Shamsiyeva, T.Ziyodova. O'zbek tili o'qitish metodikasi. O'zbekiston Yozuvchilari uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. Toshkent – 2006. 86-bet
2. Beard Robert. [*Lexeme-Morpheme Base Morphology: A General Theory of Inflection and Word Formation*](#). Albany: NY: State University of New York Press, 1995. – p. 2-3. [ISBN 0-7914-2471-5](#).
3. James J.Thomas and Kristian A.Cook. Illuminating the Parh. The Research and Development Agenda for Visual Analytics. National Visualization and Analytics Center. website at [http:// nvac.pnl.gov](http://nvac.pnl.gov). -2005. (190 p)
4. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: [O'zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti](#) , 2000-yil. – 12 jild
5. Wilson-Fowler E.B., Apel K. (2015). Influence of Morphological Awareness on College Students' Literacy Skills: A path Analytic Approach. *Journal of Literacy Research* 47 (3): 405–32. [doi:10.1177/1086296x15619730](#)
6. Yusupova, G. A., Khudayorova, M. T., Buranova, S. M., Atiyazov, S. J., & Allanazarova, A. (2021). Formation of linguistic competencies in the uzbek language in future teachers. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 335-341.
7. Z.Xolmonova, T.Yusupova. O'zbek tilini o'qitish metodikasi. “Navoiy universiteti” nashriyot-matbaa uyi. Toshkent-2019 205-bet